

FÂRÂBÎ'NİN METAFİZİĞİNDE MADDE KAVRAMININ İMKÂN KAVRAMI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE CONCEPT OF MATTER IN AL-FÂRÂBÎ'S METAPHYSICS
WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF POSSIBILITY

HATİCE UYARER EŞĞİ

İMÜ DOKTORA ÖĞRENCİSİ; HELAL FİNANS ARAŞTIRMALARI DERNEĞİ (HEFİAD)
ARAŞTIRMACISI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ

PHD STUDENT IN İMÜ; RESEARCHER IN HELAL FINANS ARAŞTIRMALARI DERNEĞİ (HEFİAD),
MARMARA UNIVERSITY; FACULTY OF THEOLOGY

İSTANBUL, TURKEY

khadijauyarer@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-9892-0558>

ÖMER TÜRKER

PROF. DR., MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ İSLAM FELSEFESİ ANABİLİM DALI
MARMARA UNIVERSITY; FACULTY OF THEOLOGY ISLAMIC PHILOSOPHY DEPARTMENT

om.turker@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3359-1540>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1175508>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

15 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted

23 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / December

Atıf / Cite as

Eşgi, Hatice Uyarer, "Fârâbî'nin Metafizikinde Madde Kavramının İmkân Kavramı Bağlamında İncelenmesi [Investigation of the Concept of Matter in Al-Fârâbî's Metaphysics Within the Framework of the Concept of Possibility]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/2 (Aralık/December 2022): 749-766.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

FÂRÂBÎ'NİN METAFİZİĞİNDE MADDE KAVRAMININ İMKÂN KAVRAMI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ*

Öz

Fârâbî felsefesinde mümkün kavramı sadece madde için kullanılırken aynı zamanda madde ve suretten oluşan varlığa da mümkün varlık denilmiştir. İmkânın madde anlamında kullanılması varlıkta bilkuvveliğe işaret eder. Fakat imkânın madde ve suretten oluşan varlık için kullanılması varlıkta bilfiiliğe işaret etmektedir. Bu durumda madde, imkân ve bilfillik kavramlarının birbiriyle irtibatının açıklanması gerekir. Buna ek olarak imkân kendi başına düşünüldüğünde kuvve halini temsil eder. Bu kuvve varlıkta alt suretlerdeki potansiyellik durumu olarak bulunur fakat suretsiz ilk varlığın öncesinde bir suret olmadığından dolayı ilk maddeye dayandırılır. İlk madde ve madde kavramlarının Fârâbî'nin metinlerinden hareketle nasıl anlaşılacağı meselesi ilk bölümün sorularından biridir. Bu soruyu cevaplamak için Fârâbî'nin madde, ilk madde ve imkâna dair yazdığı pasajlar bir arada okunarak pasajların uzlaştırılmasına dair bu çalışmada yeni bir teklif getirilmiştir. Pasajlardan hareketle madde ve ilk maddenin aynı anlamda kullanılmadığı ifade edilmiştir; hangi açılardan farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Maddenin suretten ayrı var olmaması ve ayrı buldukları bir zemine dış gerçeklikte rastlanılmaması ilk madde ile maddeyi farklılaştırmıştır. Madde ve ilk madde doğrudan fail illetleri ayrıca zamana bağlı zorunlu olup olmamaları bakımından ayrılırlar. İlk madde semavî cisimlerin ortak hareketi sebebiyle oluşmuşken madde alt ve üst suret ilişkisindeki devinim nedeniyle oluşur. İlk maddenin ilk suretle birleşmesi zamana bağlı gerçekleşmemiştir. Bu nedenle suretten ayrı bulunan ilk madde zamansal olarak ezeldir ve meydana gelişi zorunludur. Bunun yanı sıra suretle beraber bulunan maddenin varlığı surete bağlıdır ve suret olmadığı maddenin varlığı da düşünülemez. Tam da bu sebeple madde suretle var olduğunda mümkündür. Fakat şeylerdeki potansiyel yani imkân hali olarak düşünüldüğünde zorunludur. Çünkü zorunlu âlem dahi imkândan meydana geldiyse şeylerin var olması için imkânın bulunması zorunludur. Makalede imkân ve madde irtibatına tekrar değinilmesi maddenin varlıktaki oluş-bozuluş problemi ile ilişkisinden kaynaklanır. Konu oluş-bozuluş ekseninde incelendiğinde maddenin zıttı olmadığı görülür. Böylece varlık açısından maddenin bir mütemmimi olan suretin sabit zemini olarak konumlandırıldığı görülür. Varlığın oluş ve bozuluşundaki sabite maddedir; değişimin davetçisi ise surettir. Madde ve suretten oluşan varlık mutlak yani bilfiil varlık için kullanılır. Fârâbî maddenin suretle birleşip yeni bir varlık ortaya çıkarması için maddenin surete doğru yol kat ettiğinden bahseder. Surete doğru seyir halinde olan aslında üst suretlere madde olan alt suretlerdir. Çünkü ilk madde surete sahip olmak için bir alt suret konumuna yerleştirilmemiştir. Bilakis ay-altı âlemdeki varlığın başlangıç sabitesi olarak konumlandırılmıştır. İlk maddeden oluşan alt suretler ise bulunduğu varlık mertebesine göre hiyerarşide kendinden üstte bulunan suretlere madde olurlar. Fakat hiyerarşide alta bulunan suretler bazen yardım ederek bazen de alet olarak üst suretlerin varlığa gelmesine katkıda bulunurlar. Alt suretler her zaman üst suretlerin maddesi olmak zorunda değildir. Bu sistemde madde mevcutların mertebelerinin oluşturulması ve varlığa geliş-bozuluş süreçlerinin garantörüdür. Makalenin ikinci bölümünde zıttını kabul eden ve etmeyen kuvvelerin madde ile ilişkisi incelenir. Zıttını kabul etmeyen varlıklar, varoluş hiyerarşi bakımından ilk maddeyle bulunan ilk cansız varlıklardır. Zıttını kabul eden varlıklar ise canlılığa sahip kuvveler açısından etken ve edilgen olabilen varlıklardır. Varlık hiyerarşisinde ilk meydana gelen

* Bu makale, "Fârâbî Metafizikinde İmkân Kavramı" (Marmara Üniversitesi, 2021) isimli yüksek lisans tezinden yararlanılarak Prof. Dr. Ömer Türker danışmanlığında hazırlanmıştır.

dört unsurun varlığın sabitesi olmak bakımından da etkiye açık bir varlık olduğu düşünülebilir. Ay-üstü âlemdeki esir maddesi her ne kadar bazı isimler tarafından dört unsurdaki bulunan maddeyi anımsatacak şekilde zorunlu ve daima etki eden bir akledilir madde olarak konumlandırırsa da literatürdeki genel kanı esir maddesinin akledilir maddeden farklı olduğu yönündedir. Makalenin eksik bıraktığı maddenin nasıl boyut kazandığı konusuna çalışmanın sınırları nedeniyle değinilmemiştir. Bu makalede doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Buna ek olarak makale Fârâbî metafiziğinde varlık ve imkân ilişkisini göstererek maddeye dair yeni çalışmalara katkı sunmayı amaçlar. Ayrıca literatürde müstakil olarak Fârâbî'de madde kavramını ele alan yayınların oldukça az olması nedeniyle bu çalışma literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Fârâbî, İmkân, Madde, Suret

INVESTIGATION OF THE CONCEPT OF MATTER IN AL-FĀRĀBĪ'S METAPHYSICS WITH IN THE FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF POSSIBILITY

Abstract

In the philosophy of al-Fārābī, the concept of possible is used only for matter, but at the same time, the existence consisting of matter and form is called possible being. The use of possibility in the sense of matter indicates potentiality in existence. However, the use of possibility for the existence consisting of matter and form points to the facticity in existence. In this case, it is necessary to explain the connection between the concepts of matter, possibility and consciousness. In addition, possibility, when considered on its own, represents the state of potentiality. This potential state exists in the being as the state of potentiality in the sub-forms, but since there is no form before the first formless being, it is based on the first matter. One of the questions of the first chapter is the question of how to understand the concepts of first matter and matter from al-Fārābī's texts. In order to answer this question, a new proposal has been made in this study on the reconciliation of the passages by reading the passages written by al-Fārābī on matter, first matter and possibility. Based on the passages, it was stated that the item and the first item were not used in the same sense; It was tried to determine in which aspects they differed. The fact that matter does not exist apart from the form and that they are not found on a separate ground in external reality differentiates the first matter and matter. Article and first article direct perpetrator diseases are also separated in terms of whether they are compulsory or not depending on time. While the first matter is formed due to the joint movement of the celestial bodies, the matter is formed due to the motion in the relationship of the lower and upper form. The unification of the first substance with the first form did not occur in time. For this reason, the first matter, which is separate from the form, is temporally eternal and its occurrence is necessary. In addition, the existence of matter with a form depends on the form, and in the absence of a form, the existence of matter cannot be considered. For this very reason, it is possible when matter exists as a form. But when it is considered as the potential, that is, the state of possibility in things, it is necessary. Because if even the necessary world is made up of possibility, it is necessary for things to exist in order to exist. Mentioning the connection of possibility and matter again in the article stems from the relationship of matter with the problem of becoming-decay in existence. When the subject is examined on the axis of formation-decay, it is seen that matter does not have an opposite. Thus, it is seen that matter is positioned as the fixed ground of the image, which is an integral part of existence. The constant in the formation and decay of existence is matter; The inviter of change is the form. Being composed of matter and

form is used for absolute, that is, actual existence. al-Fârâbî mentions that matter travels towards form in order for matter to combine with form and create a new being. It is actually the lower forms that are material to the upper forms that are on the way towards the form. Because the first item is not placed in a sub-image position to have form. On the contrary, it is positioned as the initial constant of existence in the sublunar realm. Sub-forms formed from the first matter become matter to the forms above them in the hierarchy according to the level of existence they are in. However, the lower forms in the hierarchy sometimes help and sometimes contribute to the formation of the upper forms as tools. Subforms do not always have to be the substance of parent forms. In this system, matter is the guarantor of the formation of the levels of beings and the processes of coming into existence and decay. In the second part of the article, the relationship between the forces that accept and do not accept their opposites and matter is examined. The beings that do not accept its opposite are the first inanimate beings found with the first matter in terms of existential hierarchy. The beings that accept the opposite are those that can be active and passive in terms of vital forces. It can be thought that the first four elements that occur in the hierarchy of existence are also open to influence in terms of being the constant of existence. Although the ether substance in the superlunar realm is positioned by some names as an obligatory and always effective intelligible substance, reminding the matter found in the four elements, the general opinion in the literature is that the ether substance is different from the intelligible substance. Due to the limitations of the study, the issue of how the article left out in the article gains dimension has not been mentioned. In this article, document analysis method was used. In addition, the article aims to contribute to new studies on matter by showing the relationship between existence and possibility in al-Fârâbî's metaphysics. In addition, due to the fact that there are very few publications in the literature that deal with the concept of matter in al-Fârâbî, this study aims to fill the gap in the literature.

Keywords: Islamic Philosophy, al- Fârâbî, Contingency, Matter, Form.

GİRİŞ

Madde, Fârâbî mantığındaki *imkân* kavramına tekabül eder. İmkân kavramı, olmaya ve olmamaya kâbil temel bir cihettir (kiptir). Fârâbî sisteminde madde, ay-altı âlemdaki oluş ve bozuluşun temellendirilebilmesinde etkin rol oynar. Sistemde kullanılan imkân kavramı ise madde kavramına epistemolojik olarak yer açar. Bu bağlamda Fârâbî felsefesinde *madde* kavramının olmaya ve olmamaya eşit mesafede bulunan *suretlerin taşıyıcısı* anlamında kullanılıp kullanılmadığı da tespit edilmeye çalışılacaktır. Buna ek olarak madde ve imkân irtibatından hareketle maddenin aynı zamanda suretle olan ilişkisini ortaya koymak önemlidir. Çünkü *ilk madde* ve madde olarak belirtilen kavramsal farklılaşma suret ile yakından ilişkilidir.

Fârâbî felsefesinde suret maddenin kendini izhar etmesi için adeta bir tamamlayıcı olarak konumlandırılır. Suret aynı zamanda varlıkta madde olarak isimlendirilen imkânı bilfiil varlık kategorisine yükseltir. Madde ve suretten meydana gelen varlık hiyerarşik olarak sınıflandırılır ve Fârâbî alt

suretleri üst suretler için bir madde olarak konumlandırır. İlk madde hari-
cindeki suretler, kendilerinden hiyerarşi bakımından yukarıda olan suret-
lere çeşitli şekillerde yardımda bulunurlar. Bunlardan biri de üst suretlerin
maddesi olmaktır. Fakat bu durumda suret olan madde ile ilk maddenin
birbirinden nasıl ayırt edileceği sorusu ortaya çıkar. Çünkü Fârâbî metin-
lerinde “İlk madde” kavramı ile “madde” kavramının aynı anlamda kul-
lanılmadığı görülmektedir. Buna ek olarak madde ve suretin birbirinden
kavram olarak ayrılması maddenin suret anlamında kullanılmadığını açık-
ça gösterir. Fakat kavramsallaştırmadaki ince farklılıklar detaylı tahlillere
ihtiyaç duyar.

İlk madde ile ilgili sistemde aydınlatılması gereken birçok soru vardır.
Bunlardan birincisi ilk maddenin ilk madde olmak bakımından kendin-
de ne olduğu sorusudur. Madde ile ilgili ikinci soru, onun hangi açılardan
suretle ilişkili olduğudur. Üçüncü soru ise maddenin zıttını kabul etmeye
elverişli olmayan kuvveler ile imkân bağlamında nasıl bir irtibatı bulun-
duğudur. Maddeye dair Fârâbî metinlerinden alınan pasajlarda bu üç so-
runun cevabı aranmaya çalışılacaktır. Buna ek olarak ilk madde ve madde
kavramları arasındaki fark, imkân-madde ilişkisi, esirin ilk maddeden farkı
sorulara bağlı kalınarak işlenecektir. Çalışmada Fârâbî'ye aidiyeti şüpheli
eserlere yer verilmeyecektir.¹

1. Madde Nedir, Hangi Açılardan Suret İle İlişkilidir?

Fârâbî oluş ve bozuluşa konu olan mümkünleri iki şekilde ele almıştır.
Bunların ilki, sadece madde anlamındaki mümkün, ikincisi ise hem madde
hem suretin birlikteliği ile oluşan mümkündür.

“Mümkün ikiye ayrılır: Birincisi, bir şey olarak var olma veya var olma-
ma bakımından mümkün olup, bu da maddedir. İkincisi de özü itibariyle
var olmak veya var olmamak bakımından mümkündür; bu da madde ve
suretten oluşan varlıktır.”²

Buradan hareketle, mümkünün madde ile irtibatı açık hale gelir. Müm-
kün, suretten ayrı olan madde için ele alındığında Fârâbî'nin birinci kulla-
nımındaki mümkün kavramı ile aynı anlama gelmektedir. Bu imkânın asıl
anlamına tekabül eder. İmkânın bir diğer anlamı *mutlak*tır. Aslında madde
ve suretten oluşan varlığa mümkün denilmesi mantıkta imkânın mutlak

¹ Örnek olarak bkz. Halil Cerr, “Farabi Füsüs’ül Hikem’in yazarı mıdır?”, *Ankara Üniversitesi İla-
hiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Kıfayet Özyayın 18/1 (1970): 153-161. Cüneyt Kaya, “Şukûk alâ ‘Uyûn:
‘Uyûnül-mesâil’in Fârâbî’ye Âidiyeti Üzerine”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27 (2012): 29-67.

² Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1993), 57; Mehmet
Aydın v.dğr., trc., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*, 2. Bs (İstanbul: Büyüyenay,
2012), 63.

anlamını karşılar. Bunun nedeni madde-suret teorisinde madde ve suretin birleşmesi ile bilfiil varlık meydana gelmesidir. Bu bilfiil varlık mantıkta doğrudan hâkîkî mümkün başlığı altında incelenmeyip mutlak başlığı altında incelenir. Mantıktaki hâkîkî mümkün, oluş ve bozuluşu temellendirmesi nedeniyle yalnızca madde için kullanılıyor olabilir. Çünkü maddenin var olmaya ve olmamaya kabil yönü maddeden bilfiil varlığın çıkmasına zemin teşkil eder.

“Karşılıklı var olanlar ancak karşıt suretler ile olur. Bir şeyin, iki karşıt şeyden biri olarak var olması, onun kesinlikle verilmiş varlığı olur. İki karşıt varlığın ortaya çıkmasını mümkün kılan şey maddedir. Bir şeyin, kesin olmayarak verilmiş varlığı madde ile; kesinlikle verilmiş varlığı da suret ile.”³

Maddenin tam olarak nasıl bir yapıya sahip olduğunu anlamak adına Fârâbî'nin bazı pasajları önem arz eder. Madde onun felsefesinde zıttı olmayan, bir konuda bulunmayan ve yokluğu düşünilemeyen bir şey olarak tarif edilir.

“Madde de varlığında bir konuya muhtaç olmaması dolayısıyla suretten üstündür. Suret ise konuya muhtaçtır. Maddenin ne karşıtı (zıttı), ne de ona karşılık (mukabil) yokluk vardır. Oysa, suret için, yokluk ve karşıtlık söz konusudur. Kendisi için yokluk ve karşıtlık söz konusu olan şeyin varlığı sürekli değildir.”⁴

Madde sürekli bir varlığa sahipse maddenin geçici varlığı oluşturan mâhiyetten bir parça oluşuna ve ezeli olması konularına odaklanılması gerekir. Buradan hareketle maddenin surete bağımlı bir değişken olup olmadığına bakılırsa Fârâbî'nin iki farklı yerde iki farklı ifade kullandığı görülür. İlki, maddenin suretsiz olabileceğini söylediği pasajdır:

“Yine maddede şeyin suretin var olması gibi, var olmaması da mümkündür. Hatta bu surete sahip olmaksızın mevcut olması da mümkün.”⁵

İkincisi ise ilk maddenin suretten ayrı düşünülemeyeceğini söylediği pasajdır:

“İlk maddenin varlığı daima başkaları içindir; asla kendi özü için bir varlığa sahip değildir. Dolayısıyla, maddenin meydana getirmek için yaratılmış olduğu şey var olmayınca kendisi de var olmaz. Bu yüzden, bu

³ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 57; Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*, 63.

⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 39. ; Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*, 43-44.

⁵ Metin ve tercüme: Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, trc. Yaşar Aydın, 2. Bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 92-93.

suretlerden bir suret bulunmayınca, madde de bulunmaz. Bunun içindir ki, ilk madde, hiçbir zaman suretten ayrı olarak bulunmaz.”⁶

Bu iki pasaj çelişiyor gibi görünse de aslında konu üzerinde daha dikkatli düşünüldüğünde Fârâbî'nin çelişki gibi görünen bu ifadelerinin uzlaştırılmasının mümkün olduğu fark edilecektir. Maddenin suretten tamamen ayrılması Fârâbî'nin genel felsefe dili açısından mümkün değildir. Fakat madde, madde olmak bakımından -mutlak manada- diğer anlamlardan arındırılarak incelenirse maddenin aslında kendinde ne olduğu ortaya konulabilir. İlk alıntıdan hareketle maddenin suretsiz olabileceğinin söylenmesi, büyük ihtimalle kendinde incelenen maddenin tasavvuru ve bazı suretlerin diğer üst suretler için madde olabilmesi açısındandır. Çünkü maddenin suretle ilk buluşma anı tahayyül edildiğinde yukarıdaki iki alıntı çelişiyormuş gibi görünür. Fakat şu var ki maddenin varlığı, zâtı için değil suret içindir. Ayrıca maddenin zamansal olarak bir başlangıcı yoktur. Buna ek olarak suret var olmak için maddeye ihtiyaç duymasa da madde var olmak için surete ihtiyaç duyar. Birbirinin mütemmimi olan iki varlık, ilk var oldukları anda ayrı düşünülemez.

“Suret, madde kendisiyle birlikte bulunduğu için var değildir. O, madde için yaratılmış da değildir. Tam tersine, madde suret içindir, yani, suret varlığını onunla sürdürür. Bunun için, suret maddeden üstündür. Madde de varlığında bir konuya muhtaç olmaması dolayısıyla suretten üstündür. Suret ise konuya muhtaçtır. Maddenin ne karşıtı (zıttı), ne de ona karşıtlık (mukabil) yokluk vardır. Oysa, suret için, yokluk ve karşıtlık söz konusudur. Kendisi için yokluk ve karşıtlık söz konusu olan şeyin varlığı sürekli değildir. Suretler arazlara benzer; çünkü suretlerin de arazların da varlıklarını sürdürmesi (kıvamı) bir konuda ortaya çıkar.”⁷

İlk madde dışında bir suretin diğer bir üst suret için madde olması Fârâbî felsefesinin temel kabullerindedir.

“Mümkün şeylerin cinslerinin, daha önce söylediğimiz gibi, varlıkta mertebeleri vardır. Onlardan aşağı mertebede olanlar yukarıda olanlara, onlardan her birinin mümkün varlığı için yardımcı olur. Dört unsur ise, diğerlerine bütün parçalarıyla madde, hizmet ve araç olmak üzere üç şekilde yardım eder. Madeni cisimler de diğerlerine yardım eder; ancak, bütün türleriyle ve yardımın her çeşidiyle değil, yalnızca, madde yoluyla bir çeşit ve

⁶ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 59. ;Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî' ül-Mevcûdât*, 63.

⁷ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 39.; Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî' ül-Mevcûdât*, 43-44.

hizmet yoluyla da bir çeşit yardımda bulunur. Mesela, kaynaklardan çıkan suların oluşmasında dağların durumu gibi.”⁸

Bu nedenle suret, madde konumunda olunca Fârâbî ondan da sadece madde olarak bahsediyor olabilir. Bu iki ihtimal maddenin aslında bilfiil olduğunda suretten ayrı düşünülemeyeceğini gösterir. Madde suret içindir ve varlıkta değişim, bilkuvve olan maddenin bilfiil olmasıyla gerçekleşir.

Madde hakkında bu çalışmanın ortaya koyduğu argümanlar göz önüne bulundurulacak olursa maddenin nasıl ezeli olduğu sorusu akıllara gelir. Madde-suret ilişkisi ekseninde Fârâbî felsefesi açısından maddenin ezeliğinin incelenmesi gerekir. Ay-altı âlem oluş ve bozuluşa konu olması nedeniyle Fârâbî açısından değişimin konuşulabildiği ve temellendirilebildiği yer olma özelliği taşır. Bu değişim içinde madde gibi mâhiyetin parçası olan şeyler, değişim problemiyle bağlantılı olarak incelenmelidir. İlk madde ay-üstü âlemdeki semavî cisimlerin ortak kuvveleri sebebi ile meydana gelmiştir.

“Gök cisimlerinin hepsinin ortak olduğu güçten, gök altı varlıkların hepsinde ortak olan ilk maddenin varlığı zorunlu olarak çıkar.”⁹

Fakat zıt suretler ay-üstü âlemdeki semavî cisimlerin hareketinin izafeti ve nispetinin birbirine zıt olması nedeniyle meydana gelir.

“Onların nispetlerinin ve izafetlerinin zıtlığından birbirine zıt olan suretlerin varlığı; kendilerine lişen nispetlerin zıtlarının değişmesi ve birbirinin ardından gelmesinden, zıt suretlerin ilk madde üzerinde değişmesi ve birbirini izlemesi; onların (semâvî kürelerin) içindeki bir cisimler topluluğundan, bir ve aynı şeye karşı bir ve aynı vakitte birbirine zıt nispetlerin ve birbirine karşı/ müteânid izafetlerin hâsıl olmasından, birbirine zıt suretlere sahip olan şeylerin birbiriyle karışması/ ihtilat ve imtizacı lüzûmen meydana gelir.”¹⁰

Bu alıntılardan hareketle maddenin kalıcı olarak konumlandırılmasının sebebi, ay-üstü âlemdeki semavî küreler¹¹ ile ay-altı âlemdeki madde-suret irtibatının bağından kaynaklanmaktadır. Dikkat edilirse madde, semavî kürelerin kuvvelerindeki ortaklık sebebiyle oluştuğundan dolayı Fârâbî maddenin zıttı olmadığını savunmuş olabilir. Fakat semavî kürelerin hareketlerindeki zıtlıklar sebebiyle meydana gelen suret kendi zıttını barındırır. Zıttının olması ise suretin değişimi sağlayan temel unsurlardan biri olduğunu açıklamak için yeterli bir kanıttır. Ayrıca bu sistemde semavî kürele-

⁸ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 67.

⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 55.

¹⁰ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 112-113.

¹¹ Semavî cisimlerin Fârâbî felsefesinde cisimden ziyade akla yakın sadece nefis olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle semavî cisimler ay-altı âlemdeki bazı şeylerin varlık nedenidir. Bkz.: İbrahim Halil Üçer, *İbn Sînâ Felsefesinde Suret Cevher ve Varlık*, 1. Bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 284-285.

rin hareketlerinin sürekli olduğu da göz önünde bulundurulursa aslında ay-altı âlemdaki ilk maddenin ve ilk suretin sudur sebebiyle zamana bağlı oluşmadığı görülecektir. Bu nedenlerden ötürü madde, Fârâbî felsefesinde zamansal olarak ezeldir denilebilir. Maddenin zıttının olmaması ve gök cisimlerinin ortak olduğu güçten meydana gelmesi, mümkünün olmaya ve olmamaya kabil iki yönünü nasıl etkilediğini sormayı gerektirir. Bu soruyla ilişkili olarak Fârâbî, adalet ilkesinden bahseder. Ona göre her varlık maddenin olmaya ve olmamaya kabil iki yönünden sırasıyla ve istidadına göre adalet ilkesi gereğince yararlanır.¹² Adaletin olması, varlık vermek ve vermemek bakımından metafizik illetin varlığı ayırmaması anlamına gelir. Bu ilke, varlığın iki yönünün de tüm varlık için devamlı olmasını temin eder. Varlıkta biri bozulurken bu ilke sayesinde diğer bir zıt varlık oluşur. Adalet ilkesine Fârâbî sisteminde ihtiyaç duyulmasının sebebi ise maddenin iki zıt varlık arasında ortak olması ve değişime olanak sağlamasıdır.¹³ Bu nedenle adalet ilkesi, olmanın ve olmamanın aynı anda zıtlık barındırması paradoksunu çözümleyici ilkelere biri gibi görünmektedir.¹⁴

Varlığın olmak kadar olmamaya da eşit mesafede olması ayrıca oluş bozuluşun adalet ilkesince belirlenmesi, ay-altı âlemdaki devinimi sürekli kılar. Böylece olmak veya olmamak ayrı iki konu olarak zaman bakımından ezeli olmazlar. İkisi tek bir konu olarak ezeli olurlar. Maddenin varlığı suret içindir.¹⁵ Suret ise bu sistemde zıttı ile kaimdir ve kendisi için bir ezellik söz konusu değildir. Bu nedenle suretin varlığının ve maddenin varlığının birbirlerine ihtiyaç duyacak şekilde ve herhangi bir vakitte ayrı düşünülememesi Fârâbî sistemi açısından tesadüfi olamaz.

Semavî cisimlerin ise madde ve suretin illeti olması aynı zamanda madde ile sureti birbirlerinin mütemmimi yapar. Mâlül konumunda olan iki mütemmimden madde, suretin zıt mukâbilleri ile arasındaki müşterek ve bilkuve kısımdır. Zıt suretler kendilerinden bir önceki zıtları ile aralarındaki bu ortak payda olmasa varlıktan pay alamazlar. Değişim, suretin mütemmimi olan bilkuve kısım yani madde tarafından gerçekleştirilir. Bu veriler ışığında maddenin, değişimin temellendirilmesinde ana etkenlerden biri olan ezeli mümkün olduğu iddia edilebilir.

Varlıktaki hiyerarşi sisteme göre ele alınırsa madde ve suret arasındaki

¹² Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 122.; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 64.

¹³ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 122.

¹⁴ Adalet fikri, sudur sisteminde ay altı âlemdaki iki ihtimalden neden sadece birinin seçildiğini açıklayan bir fikirdir. Burada adaletin Tanrıdan taşan feyizden ayrıştırılarak akıllar aracılığıyla dünyaya gönderildiği kastedilmez. Kastedilen şey, çokluğun ve adaletin feyzin teallukları ile ilgili olduğudur. Feyzin kendisi tûmeldir. Tealluk ettiği nesnelere ise isti'datları ölçüsünde faal akıldan gelen feyzi hak ederler.

¹⁵ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 90.

irtibat daha belirgin hale gelmiş olur. Bu ilişkinin belirginleşmesinin sebebi; madde ve suretten oluşan mümkün varlığın Fârâbî mantığında mutlak anlamında kullanılması, metafiziğinde ise bilfiil varlık olarak nitelenmesidir.¹⁶ O halde maddenin varlığı sistem açısından bilfiil varlık ve mutlak için de oldukça önemlidir. Bu makalede varlıktaki hiyerarşiye değinilerek madde-suret irtibatının anlatılmasının nedenlerinden biri ise Fârâbî'nin varlıktaki hiyerarşiyi gözettiğine dair net ifadeleridir.

“Her belli cisim, belli bir yerde zorunlu olarak bulunacağından, söz konusu cevherlerin yeri de yerlerin en üstünü olacaktır.”

“Aslında, en iyi veya en iyiye yakın varlıkları, ilk başta kendilerine verilmiştir. Bunlardan her birinin konusu, başlangıçta kendisine verilen suretten başka bir sureti kabul edemez. Bununla birlikte, cevherlerinde karşıtlıklar yoktur. Gök cisimlerinin altındaki varlıklar, varlık yönünden eksikliğin son noktasındadırlar.”¹⁷

İlk olarak maddeyi anlatan Fârâbî, maddenin varlıktaki yeri ile ilgili detaylı tahliller yapar. Ona göre, madde var olmak için suretine doğru hareket ettirildiği esnada surete en yakın madde ve suretten en uzak madde arasında da bir hiyerarşi oluşur.

“Cisimlerin her birine ilk olarak, bilfiil değil sadece kendisi ile uzak bilkuvve varlığına sahip olduğu maddesi verilmiştir. Çünkü ona sadece ilk maddesi verilmiştir. Bu nedenle o, sürekli olarak kendisiyle cevherleşeceği surete ulaşmak için çabalamaktadır. Sonra, sayesinde bilfiil varlığını kazanacağı sureti kendisinde hâsıl oluncaya kadar, aşama aşama yükselişini sürdürür.”¹⁸

Bu alıntıda madde hakkında söylenenler ilk madde hakkında söyleniliyormuş izlenimi verse de aslında sureti olan madde hakkında söylendiği görülür. Çünkü ilk maddenin varlığı dört unsurla beraberdir. Fârâbî felsefesinde, hiyerarşinin en altında ilk madde üzerinden zıt suretler dört unsur oluşturmuş, onlardan ise terkip olarak daha teferruatlı ve mertebeye daha üst varlıklar meydana gelmiştir.

“Mümkün varlıklar birkaç mertebeye ayrılır: Bunların en alt mertebesindekinin ne kesinlikle verilmiş bir varlığı vardır, ne de iki zıtlıktan biriyle bulunur. İşte bu, ilk maddedir. İkinci mertebedekiler ise, ilk maddede meydana gelen zıtlıklar ile varlık kazanan şeylerdir. Bunlar da dört unsurdur. Bunlar suretlerle varlık kazanınca, suretler ile müteakıl başka varlıkları

¹⁶ Fârâbî, *Fârâbî'nin Peri hermeneias muhtasarı*, trc. Mübahat Türker-Küyel, 1. Bs (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1990), 29.

¹⁷ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 54.; Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi' ül-Mevcûdât*, 58-59.

¹⁸ Fârâbî, *El-Medinetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 92.

da meydana getirme imkânları doğar. Böylece, bunlar başka suretler için madde teşkil ederler.”¹⁹

İlgili metinden hareketle, ilk madde hiyerarşi bakımından unsurlardan daha alt mertebededir denilebilir. Fakat mertebesinin daha aşağı olmasının sebebi suretten önce var edildiği gibi bir kanı değil, varlığının suret için olmasıdır.²⁰ Madde kendi gayesi olan surete doğru bir seyir içindedir. Suretle bulunduğu anda kuvve halinden fiil haline geçer. Bu noktada hem mümkünün madde ve suretten oluşan bilfiillik anlamı hem de mutlak anlamı tahakkuk etmiş olur. Cansızlardan canlılara doğru hiyerarşik olarak sıralanan ay-altı âlemdaki varlığın kuvveden fiile geçmesi bu noktada başlar. Önce madde ardından suret, madde ile suretin bir araya gelmesiyle dört unsur, ardından maden, onun ardından bitki, daha sonra düşünmeyen canlı, en son ise düşünen canlı en aşağı mertebeden en yukarı mertebeye doğru bu şekilde sıralanmışlardır.²¹ Burada hiyerarşi oldukça açık olmasına rağmen bir noktayı açığa kavuşturmak gerekir. İlk maddenin ardından sırasıyla meydana gelen varlıkların her biri artık madde ile suretten mürekkeptir. Fârâbî felsefesi, bu mürekkep varlığın dışında suretten ayrı maddeden söz etmez. Böylece yeni mümkün varlıkların oluşması açmaza girmiş görünmektedir. Fakat Fârâbî, bu problemi bazı suretleri üst suretler için madde yaparak çözümlenmiştir. Dört unsurun kendisinde bulunduğu suretler, üst suretler için madde görevi görürken hiyerarşi, sureti başka bir şeyin maddesi olmayan varlıkta son bulmaktadır.²² Bir örnek vermek gerekirse olgun bir meşe ağacı masa için maddedir. Meşe ağacı bir muharrik tarafından masaya dönüştürülebilme potansiyeline sahiptir. Aslında meşe ağacı, madde ile suretten oluşmuşken masa için aynı ağaç madde olur.

Düşünen canlıdan hiyerarşik olarak nâkıs olan suretler kendinden bir üst suretin maddesi olabilir. Fakat düşünen canlı diğer suretlerin hiçbir şekilde maddesi olamaz.²³ Tam olarak bu nedenle oluş ve bozuluşta neden hiyerarşinin önemli olduğu zuhur eder. Çünkü üst suretler kendilerinden alt mertebede olanların maddesi olmazlar gibi görünmektedir.²⁴ Fakat düşünen canlı hariç üst suretler alt suretlere hizmet etme ve araç olma şeklinde bir yardımda bulunabilirler. Bu konuda Fârâbî şu örneği vermiştir: Maden gibi unsurlar dört unsura, suların oluşmasında alet olarak yardım ederler.²⁵

¹⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 58. Aydın v.dğr., *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*, 62.

²⁰ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 59.

²¹ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s.3 8.Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 114-119.

²² Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 58.

²³ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 62.

²⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 68.

²⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 69.

Aslında dört unsur madenlere göre alt bir kategoride olmasına rağmen, madenler sulara yataklık etmiş ve oluşmalarında alet görevi görmüştür.

Alt suretlerin bazılarının üst suretlere alet olması bitkiler ve düşünmeyen canlı için de geçerlidir. Onlar da unsurlara hizmet yoluyla yardım ederler. Hizmet için ise Fârâbî zehirli yılanları ve zehirli bitkileri örnek verir.²⁶ Bitki ve düşünmeyen canlı türlerinde belirtilen varlıklar, diğer canlıların bozulmasına katkı sağlarlar. Bu nedenle toprağın oluşumunda görev üstlenmiş olurlar. Özetlenecek olursa suretler madde olmak, alet olmak ve hizmet etmek yoluyla diğer suretlerle ilişkili olabilir.²⁷ Fakat Fârâbî'nin açıkça zikretmediği ancak konudan çıkarılabilecek birkaç husus vardır. Üst suretler alt suretlerin maddesi olmazlar; fakat düşünen canlı haricindeki üst suretler alt suretlere alet olarak veya hizmet yoluyla yardımda bulunabilirler. Bazı alt suretler ise üst suretlerin maddesi olabilirler. Böylece maddenin kuvveden fiile geçen varlıktaki rolü açıklanmış olur.

Hiyerarşik sıralama göz önünde bulundurulduğunda bu sıralamanın hangi esasa göre oluşturulduğu ve madde-suret ile hangi açılardan bağlantılı olduğu sorusu belirir. İlk olarak, akıllar aracılığıyla taşan feyiz sonucu sadır olan ay-altı alemdeki türlerin maddeden nasıl belirli bir varlık olarak sadır oldukları sorusunun cevaplanması gerekir. Fârâbî, teorisi içinde bu konuyu tutarlı bir biçimde cevaplıyor görünmektedir. Ona göre madde için imkânın iki yönünden birinin seçilmesinde özel bir kasıt yoktur. Ay-üstü âlemdeki semavî kürelerin hareketlerinin ortaklığı ve zıtlığı sonucu oluşan madde ile suret birleştirilirken varlıklar arasında ve maddede herhangi bir fark gözetilmez. Ne maddenin bizzat kendisinin bir yönü ne de madde ve suretten oluşan varlıklar zıtlarından daha üstün değillerdir. Sadece iki zıt aynı anda var olamayacağından dolayı varlığın bir yönü var olduktan bir süre sonra diğer yönü var olur.²⁸ Zıtlar ise adalet ilkesi gereğince var olurlar.²⁹ Örneğin bu bahar açan papatyalar geçen yıl açan papatyalarla aynı değildir. Fakat onları var eden madde ortak olduğundan biri var olup ardından bir zaman geçtikten sonra yok olsa da nedensellik bakımından gerekli şartlar sağlandığında her yeni baharda başka papatyalar var olur.

Geçen yılki papatyalar varlığa gelmek bakımından bu yılliklerden daha öncelikli değildir. Burada hiyerarşinin anlamı belirir. Çünkü mevcudat belli şartlar yerine geldiğinde sudur ediyorsa ve varlıklar arasında özel bir tercih söz konusu değilse maden ve düşünen canlı arasında var olmak bakımından bir fark olmadığı görülür. Fakat madde ve suretin belirli bir hiyerarşide

²⁶ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 68.

²⁷ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 67.

²⁸ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 120.

²⁹ Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*, s. 122.

sıralanması ve üst suretlerin belirlenmiş olması tercih olmaksızın da türlerin farklı kategorilerde var olabileceğini ayrıca üst suretten alt suretlerin çıkmayacağını taahhüt eder. Örneklendirmek gerekirse, insan madde ve suretten oluşması bakımından varlıkta bir tercih gözetilmemesi sebebiyle bitki olabilir çünkü madde her ikisinde de ortaktır denilemez. Hem nedensellik hem de türler arasında konulan hiyerarşi, varlıkta üst suretin alt suretin maddesi gibi düşünülmesine kabil değildir. Tüm bu nedenlerle madde ile ilişkili varlıklar Fârâbî felsefesinde hiyerarşiden bağımsız ele alınmamalıdır.

2. Zıttını Kabul Etmeyen Kuvveler ve Madde İlişkisi

Maddeyle mukârin varlıklardan oluşan ay-altı âlemde, mutlak -yani bilfiil mümkün- değerlendirilip hiyerarşi-madde ilişkisinin bir başka yönüne işaret eden varlıklara değinilmesi konuyu daha açık hale getirecektir. Varlığın iki yönüne de kabil varlıklar, ontolojik hiyerarşide olup bozulabilen var olması için herhangi bir zorunluluk gerektirmeyen varlıklardır. Fakat zıttı olmayan ve kendisi olmak bakımından tek olan varlıkların bilkuvvelik ve bilfiillik ilişkisi içinde hiyerarşik olarak incelenmesi gerekmektedir. Fârâbî değişen varlıkları iki sınıfta ele almıştır. Bunlardan ilki gelecekte zıttı olmayan bir halde olan mümkünler diğeri ise gelecekte tek kuvve ile iki zıttı yapmaya kabil mümkünlerdir.

“Bunlardan biri, mümkünün gelecekte olmaması mümkün olmayanı işaret eder. Bu mümkün dışarıdan bir engelleyicisi olmadığında zıttı olmadan bir konuya hazır olana işaret etmektedir. İkincisi mümkünün gelecekte olan ve olmayan mümkündür. Bu kuvvenin iki mukabilinden birine hazır olduğu ve engelleyicisinin zatında kuvveyle hazır olmasının mümkün olduğudur.”³⁰

Bu kategorizasyon, ay-altı âlemde ontolojik hiyerarşideki varlıkların zorunlu ve mümkün kavramları ile olan irtibatını bir yönden anlatır. Gelecekte değişmesi mümkün olmayan şeyler aslında meselenin doğa felsefesi ile olan irtibatını da açıklar. Gelecekte olması ve olmaması mümkünü ele alırken gelecekte zıttını kabul etmeyen mümkünlerin hangi kategoride değerlendirileceği önemli bir sorudur. Fârâbî değişen mümkünleri zıttını kabul etme ve etmeme bakımından detaylandırmıştır. Konuda olan mümkün varlıkları, kendilerinde canlılık bulunan ile bulunmayan olmak üzere ikiye ayırmıştır.³¹ Konuda olup canlı olanlara bakıldığı zaman aslında bu var-

³⁰ Tercüme: Hatice Uyarer Eşgi, Metin: Ebû Nasr Muallim-i Sâni Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq Editeurs), 1986), 186.

³¹ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 183-184.

lıkların zıtlarını kabul ettikleri için var oldukları fark edilir. Fârâbî'nin de temel eserlerinde bunun aksini iddia eden bir ifade kullanmadığı görülür. Fakat canlı olmayan varlıklar için aynı durum söz konusu değildir. Canlı olmayan varlıklar zıttını kabul edenler ve etmeyenler olmak üzere iki kısımda ele alınır.³² Zıttını kabul etmeyen cansız varlıkların bir örneği ateştir.³³ Dört unsurdan olan ateş, daima etki eden konumdadır. Fârâbî'nin ateşin etki etmesini anlattığı detaylı pasajları bulunmaktadır.³⁴ Zıttını kabul etmeyen kendileri ile tek olan şeylere dört unsur örnek verilebilir. Zıttını kabul etmeyen ay-üstü varlıklara bakıldığında hepsinin tek tür ve zorunlu olduğu görülür. Aynı çıkarımla değişen ve maddeyle mukarın varlıklar içinde varlığın en nâkis kategorisinde olan dört unsur, yapısının kompleks olmaması nedeniyle varlık hiyerarşisinde maddeye daha yakındır. Dört unsurdan herhangi birinin de ateş örneğine benzer şekilde ele alınabileceği görülür. Su, ateş, toprak, hava her ne kadar değişen mümkün kategorisinde olsalar da onların her biri kendi etkilerini engelleyen yahut onların fiilinin kabulünü zorlaştıran bir engelleyici olmaksızın devamlı etki ediyor görünmektedirler.³⁵ Bu açıdan Fârâbî'nin detaylı olarak ateşin fiilini ve ateşi engelleyen veya ateşin fiilini zorlaştıran durumları anlattığı pasajlar dört unsur için de söylenebilir. Fârâbî'ye göre engelleyici yahut etkiyi zorlaştıran bir unsur olmadığı zaman, ateşin etki etmemesi düşünülemez. Aslında ateşin etki etmesi zorunlu denilmiş olur.

“Yani: Yakmak veya yakmamak ateşin kuvvesi (isti'dâd) değildir. Bilakis onda bulunan kuvve sadece yakmak için olan kuvvedir. Şayet yakamazsa ya madde ya maddeden başkasından kaynaklanan bir engelden dolayı yakamaz. Ateş dışındaki daima yapanlar da böyledir.”³⁶

Buradan hareketle dört unsurun etki etmek bakımından zorunlu olduğu iddia edilebilir. Hiyerarşide en nâkis olan bu varlıklar zorunluların hareketleri nedeniyle meydana gelen maddeden sonra ilk varlıklardır. Zorunludan hiyerarşik olarak taşan âlemde çokluğa ilk geçişi Fârâbî, imkân ve zorunlu dengesini ayarlayacak şekilde kurgulamış olmalıdır. Çünkü dört unsur hem madde ve suretten oluşur hem de zorunlu ile mümkün ilişkisinin açık bir şekilde anlatılabildiği bir örnektir. Ateş örneğine bakılacak olursa ateşin bilfiil olması mutlaka ilişkilendirilmeye müsaittir. Çünkü mutlak, madde

³² Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 183-184.

³³ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 183-184.

³⁴ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, 183-186.

³⁵ Fârâbî felsefesinde kuvve ve isti'dâd ayrımı olmadığı iddia edilir. İsti'dâd kuvve ile aynı anlamda anlaşılmalıdır bu noktada İbn Sina'dan farklılaşır bkz.: İbrahim Halil Üçer, “Aristotelesçi Dunamis'in Dönüşümü: İbn Sina'ci Doğal İsti'dâd ve Teheyü' Anlayışı Üzerine”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015): 60.

³⁶ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 184.

ve suretten varlığa gelen bilfiil olma halini temsil eder. Bu konu lafzî bir tartışma gibi görünse de aslında temel mesele şudur: Ateşlik sureti madde bulduğu ve engelle karşılaşmadığı sürece her an fiiline devam eder. Onun varlığa gelmeyişi, olmak kadar olmamaya da elverişli olmasından dolayı değildir. Bilakis ateşin ayrıca onun gibi daima etki edenlerin olmaması ve etki etmemesi ya onun madde bulamayışından dolayıdır ya da bir engelleyici tarafından fiilinin engellenmesinden dolayıdır.

“Her zaman yapamayan (etkilemeyen) ya madde bulamaz ya da zatından olmayan dış bir engelleyici ile engellenir.”³⁷

Daima etki edenlerin dıştan bir engelleyici ile etkisinin kesilmesini konuda ve yüklemde bulunan imkân ayrımıyla detaylandırmak gerekir. Konuda bulunan imkân mutlak varlıklarda bir mahal bulmuş imkândır. Ay-altı âlemdeki varlıkların tümü mutlak olduklarında aynı zamanda mevzu yani konu olurlar. Bu konular da imkânın taşıyıcısı veya imkâna mahal olmuş olurlar. Bu nedenle mahallin ateşin etkisine uygun olmaması veya etkisini kabul etmemesi, konunun yüklemle arasındaki bağ olan varlığın imkânı kabul etmemesinden kaynaklanır.

“Buranın hepsinden tek bir şey anlamamız gerekiyor. Bilmemiz gerekir ki mümkün; ya bir şeyin konusunun haline işaret ediyor ya da bir şeyin yüklemine haline işaret ediyor. Bunun örneği: ‘Ateşin demiri ısıtması mümkündür.’ örneğidir ve ‘Isının ateşte bulunması mümkündür.’ Örneğidir. Birinci cümlede mümkün ateşin demire ısı veren haline işaret etmiştir. Bu hal ise ateşte bulunan bir hal olup kendisinde ısının olmamasının mümkün olmadığı bir haldir. Lakin ateş demire dokunur da demiri ısıtmazsa bu ateşteki ısıtıcılığın kaybolduğu anlamına gelmez bilakis demirin ısınmamasının sebebi ısıyı kabul etmesinin zorlaşmış olmasıdır. Isınmaya engel olan kuvve demirde bulunur. Şayet böyle ise ısının ateşten (çıkıp) demirde bulunması veya bulunmaması mümkündür. Bu imkân ısıda ateşe izafetle bulunmaz bilakis demirde bulunan ve ateşin fiilini engelleyen engelleyiciye izafetle bulunur.”³⁸

Bu alıntıdan hareketle tek bir kuvve ile zıttını kabul etmeyen fiilde bulunan imkân da incelemek gerekir. Değişen mümkünün zıttı ile değil, tek bir kuvve ile bir fiil yapabildiği örnek doğa felsefesinde zorunluluk ve imkân ilişkisini anlamada önemli rol oynar. Çünkü varlığın zorunlu olarak zıttını kabul etmediği durumlara Fârâbî'nin verdiği tek örnek ateş değildir. O aynı zamanda güneşin tutulma, doğma, batma gibi hareketlerini de zıttını kabul

³⁷ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 182.

³⁸ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 182-183.

etmeyen şeylerden sayar.³⁹ Bu zıttını kabul etmeyen şeylerdeki zorunluluk durumlarının imkândan dolayı oluşan devinime rağmen doğa yasalarını sabit kıldığı iddia edilebilir.

Sonuç olarak, maddeli varlıkların kuvveleri zıttını kabul eden ve kabul etmeyen olmak üzere ikiye ayrılabilir. Kuvveleri zıttını kabul etmeyen cansız varlıklar genelde hiyerarşide ilk madde ile olan varlıklardır. Bu varlıkların zıttını kabul etmeyen kuvveler olarak konumlandırılması ilk maddeyle hiyerarşik olarak yakınlıklarından dolayı olabilir. Dikkat edileceği üzere ilk madde ezeldir ve suretle bitişmesinden meydana gelen dört unsurun uygun şartlar altında etki etme gücü zorunludur. Bu durum varlığın değişimi kadar sabitesinin de oluşturulması açısından filozofun ontolojik sisteminde merkezi bir rol oynamış denilebilir. Buradan hareketle akıllara esir maddesinin de de daima etki eden zorunlu bir madde olarak ay-üstü alemde bulunup bulunmadığı sorusu gelebilir.

Literatürde maddenin ay üstü alemdeki esir isimli maddeden nasıl ayırt edildiğine dair bazı görüşler beyan edilmiştir. Bu görüşlerden ilki Walzer'in, *Al-Farabi on the Perfect State: Abu Nasr al-Farabi's Mabadi' Ara' Ahl al-Madina al-Fadila* isimli çalışmasında geçer. Walzer gök cisimlerinin maddesi olan esir ile akledilebilir maddenin aynı şey olduğunu iddia etmiştir.⁴⁰ Bu görüşlerden ikincisi Damien Janos'un *Intellect, Substance, and Motion in al-Fârâbî's Cosmology* adlı eserinde geçer. Janos bu eserinde Walzer'in iddiasını kabul edilemez bir iddia olarak değerlendirir. Çünkü ona göre akledilebilir madde ay-altı âlem içindir ve Fârâbî sisteminde dört unsur meydana getiren şeydir. Ay-üstü âlemde bulunmaz. Buna ek olarak Janos, Walzer'in bu yorumla Fârâbî'yi kadim Yunan'a borçlu çıkarmak gibi bir hedefinin olduğunu iddia eder. Çünkü Walzer, Fârâbî'nin akledilebilir madde görüşünü Yeni Platonculardan aldığını öne sürer. Fakat Janos, Fârâbî'nin akledilebilir madde kelimesinden tam da bu yüzden kaçındığını bunun yerine ilk maddeyi kullandığını belirtir.⁴¹

Yeni Platoncuların hususen Plotinos'un madde ile ilgili görüşlerine bakıldığında Fârâbî'nin fikirleri ile benzerlikler olduğu görülür. Fakat Plotinos'un madde anlayışı ile Fârâbî'nin madde anlayışının aynı olduğu düşünülmemelidir. Bunun nedenlerinden ilki, Plotinos'un henüz zorunlu ve mümkün ayrımı yapmamış olması ve maddeyi bu kavramlar ekseninde tartışmamış olmasıdır.⁴² Diğer sebep ise maddenin ruhla irtibatlandırılıp

³⁹ Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, 184.

⁴⁰ Richard Walzer, *Al-Farabi on the Perfect State: Abu Nasr al-Farabi's Mabadi' Ara' Ahl al-Madina al-Fadila*, 1. Bs (Oxford: Oxford University Press, 1985), 370.

⁴¹ Damien Janos, *Intellect, Substance, and Motion in al-Fârâbî's Cosmology* (McGill University Institute of Islamic Studies, 2009), 167-168.

⁴² Nejdet Durak, "Plotinus Felsefesinin Etkileri", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, thk. Bayram

kötülük problemiyle ilişkili olarak mahza kötü olarak konumlandırılmasıdır. Madde Plotinos'da bir belirlenemezlik ve tanımlanamazlık halidir. Ayrıca madde mahza olumsuzluk iken Fârâbî sisteminde ay-altı alem için suretle tamamlanan, ahlaki bir sığata konu olmayan varlıktır.⁴³ Bu nedenlerden dolayı Fârâbî görüşlerinde Plotinos'dan etkilenmiş olsa da madde anlayışı Yeni Eflatuncu fikirleri bütünüyle yansıtmaz. Sonuç olarak makaledeki argümanlar ekseninde de düşünülecek olursa Walzer'in yorumunun doğru olma ihtimali oldukça düşüktür.

SONUÇ

Sonuç olarak madde, Fârâbî felsefesinde alt suretlerin üst suretlere madde olması anlamında kullanılmıştır. İlk madde anlatısında suretten ayrı bir madde tasavvuru varmış gibi görünse de bir tür soyutlamayla suretsiz maddeden söz edilebilir. Dış gerçeklikte madde suretten bağımsız değildir. Bu nedenle ilk madde dört unsurla beraber bulunur. Dört unsurun terkip ve imtizacından hiyerarşi bakımından üstte bulunan madenler meydana gelir. Madenden insana kadar olan hiyerarşideki oluş süreçleri alt suretlerin üst suretlere madde, alet ve hizmet etmesi yoluyla tamamlanır. Madde ve suret semavî cisimlerin ortak ve zıt hareketi nedeniyle oluşmuştur. Bu nedenle sistemde birbirlerini tamamlayıcı bir konumları vardır. Dört unsurdan ateş, ilk madde ile bulunduğu tek kuvveye kabil ezeli bir imkân halini barındırır.

Alt suretlerin üst suretlere madde olması, maddenin aynı zamanda dışta münferiden suretten ayrı bir şekilde bulunmasını gerektirmemiştir. Varlıkta hiyerarşi fikri ise oluş-bozulustaki düzeni temin ederken alt ve üst suret fikrini destekler biçimde kurulmuştur. Alt suretlerden üst suretlerin çıkması bir tesadüf olmadığı gibi her alt suret de her üst surete madde olmamaktadır. Alt suretlerden üst suretlerin çıkması imkân ve zorunluluk ile yakından ilişkilidir. Varlığın olmaya ve olmamaya kabil yönü aynı anda iki ortak yönü barındırmaktadır ve bu yön sebebiyle varlık kendine zıt suretleri kabul etmektedir. İlk madde ile bulunan dört unsur ise zıttını kabul etmeyip daima etki eden varlıklar olarak konumlandırılır. Etkileri ise zorunluluklardır. Zıttını kabul etmeyen zorunlu fikri ay-üstü âlemdeki esir maddesine dair bir çağrışım yapsa da Fârâbî'nin madde ve ilk madde kavramları ile kastettiği şeyler ay-altı âleme mahsustur.

Madde suret içindir, suret de maddesiz düşünülemez. Fakat Fârâbî'ye

Ali Çetinkaya, ed. Celal Türer - Hakan Olgun, 1. Bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 2: 475.

⁴³ Dmitri Nikulin, *Neoplatonism in Late Antiquity*, 1. Bs (New York: Oxford University Press, 2019), 90-111.

göre asıl olan surettir. Madde ise suretin hazırlayıcısı konumundadır fakat dışta suretten ayrı bir mahiyete sahip değildir. Madde ile suretten oluşan bir cisimde boyutun nasıl oluştuğu ve nereden geldiği de bir problemdir. Fakat Fârâbî böyle bir tartışmayı madde-suret meselesinin merkezine alıp detaylandırmamıştır. Çünkü ona göre madde suretten ayrı değildir. Hem konunun sistemde merkezi bir rolde olmamasından dolayı hem de makalenin sınırları nedeniyle madde ve suretten oluşan varlığa boyutun nereden geldiği konusu bu makalede incelenmemiştir. Bu konu yapılacak yeni çalışmalarda incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet - Abdülkadir Şener - M.Rami Ayas, trc. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*. 2. Bs. İstanbul: Büyüyenay, 2012.
- Cerr, Halil. "Farabi Füsüs'ül Hikem'in yazarı mıdır ?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Kifayet Özyayın 18/1 (1970): 153-161.
- Durak, Nejdet. "Plotinus Felsefesinin Etkileri". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. Bayram Ali Çetinkaya. Ed. Celal Türer - Hakan Olgun. 1. Bs. 2. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla Tanrı Âlem İnsan*. Trc. Yaşar Aydın. 2. Bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*. 2. Bs. Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq), 1993.
- Fârâbî, *Fârâbî'nin Peri hermeneias muhtasarı*. Trc. Mübahat Türker-Küyel. 1. Bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1990.
- Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*. 2. Bs. Beyrut: Dârü'l-Meşrik (Dar el-Machreq Editeurs), 1986.
- Janos, Damien. *Intellect, Substance, and Motion in al-Fârâbî's Cosmology*. McGill University Institute of Islamic Studies, 2009.
- Kaya, Cüneyt. "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûn'ül-mesâil'in Fârâbî'ye Âidiyeti Üzerine". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 27 (2012): 29-67.
- Nikulın, Dmitri. *Neoplatonism in Late Antiquity*. 1. Bs. New York,: Oxford University Press, 2019.
- Üçer, İbrahim Halil. "Aristotelesçi Dunamis'in Dönüşümü: İbn Sînâcî Doğal İstidâd ve Teheyü' Anlayışı Üzerine". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2015): 35-74.
- Üçer, İbrahim Halil. *İbn Sînâ Felsefesinde Suret Cevher ve Varlık*. 1. Bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Walzer, Richard. *Al-Farabi on the Perfect State: Abu Nasr al-Farabi's Mabadi' Ara' Ahl al-Madina al-Fadila*. 1. Bs. Oxford: Oxford University Press, 1985.